

УДК 94 (477.7) «17»

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2025.1.308>

*Ігор Сапожников**

МИКОЛАЇВЩИНА НА ТОПОГРАФІЧНИХ КАРТАХ І В ОПИСАХ ХVІІІ СТ.

*До 130-річчя з дня народження
Ф.О. Петруня (1894-1963)*

Анотація: *Стаття присвячена публікації й аналізу низки топографічних карт Побужжя та Поінгулля ХVІІІ ст. тієї місцевості, де пізніше розбудовувався Миколаїв, корабельні верфі й інша міська інфраструктура. З'ясовано, що найстійкішим гідронімом цього району є Виноградна криниця (пізніше балка та коса), який з'явився на «Масі України» ще у 1648 р., та в книзі «Опис України...» Г.Л. де Боплана 1651 р. Потім знаходимо його на картах 1770 і 1775 рр., причому в двох випадках з трьох він пов'язаний з місцем, де згодом існувала урочище Спаське. Вживання назви Вітольд Хаммамї (лазня Вітовта) біля редути на «Карті кордонів Польщі» Дж.А. Річчі-Занноні станом на 1767 рік пізніше не підтверджується нічим, крім іншої карти того ж автора 1774 р. Реальнішою є Вітевка – балка на картах Р. Томілова 1775 р. та хутір запорожця Горба там саме (на місці майбутнього Богоявленська), зафіксовані на «Карті околиць рік Дніпра і Бугу» 1784–1785 рр. Це спростовує походження топоніма Вітовка від прізвища І. де Вітта (1738-1814), про володіння якого землями у даному районі не свідчить жодний факт. Опублікована також «Карта річки Інгулу» 1788 р. з позначенням на лівому березі земляного форту, зведеного близько 1737 р., поселення запорозьких козаків і начерком проекту Адміралтейства. На сьогодні це єдиний відомий детальний план місцевості Миколаєва, знятий напередодні його зведення.*

Ключові слова: *місце впадіння Інгулу до Бугу, карти та плани, Виноградна криниця, балка, коса, Вітовка, лазня Вітольда*

Вступ. Автор присвятив статтю видатному географу та історику тому, що той у 1924–1930-х роках у низці статей визначив необхідність і завдання особливого напрямку історичних досліджень Степового Побужжя та Північно-Західного Причорномор'я за допомогою старих карт, описів та інших джерел. Саме він ввів до наукового обігу й описав основний масив матеріалів щодо цієї тематики, більшість з яких не втратила свого значення, а стала актуальнішою¹. Єдиним недоліком його робіт, матеріали для яких вчений шукав протягом більшої частини свого життя в архівах і бібліотеках Москви, Ленінграда, Сімферополя та Одеси, є брак зображень самих карт, що пояснюється не лише технічними складнощами копіювання, а заборонаю на їх публікацію, яка існувала при радянському режимі. Втім, ця прогалина частково компенсується насиченістю праць автора безліччю

* Сапожников Ігор Вікторович – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Відділу Криму та Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України, член Національної спілки краєзнавців України (Ллчівськ, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3889-6714>; e-mail: ssappog5@gmail.com

¹ Сапожников І.В. Федір Остапович Петруня: матеріали до біографії та внесок в історичну картографію // Національне картографування: стан, проблеми та перспективи розвитку. Вип. 2. Київ: Картографія, 2005. С. 227–232.

фактів, що було обумовлено енциклопедичними знаннями, які Федір Остапович отримав під час 10-річної праці у бібліотеці Одеського університету².

Сказане, а також відносно невелика площа зони дослідження в межах міста Миколаєва та його околиць, дозволяє нам, не витрачаючи місце і час на викладення історіографії, одразу перейти до характеристики конкретних письмових і картографічних джерел, як давно відомих, так і тих, що недавно були оприлюднені у мережі «Інтернет» в гарній якості. По суті автор скористався порадою Ф. Петруня, який колись зауважив: «Боплан докладно обмальовує ще урочище під назвою *Winaradna kri[ni]zca* на місці сучасного Миколаєва, але район останнього вимагає окремої розвідки. Гирло Бугу належить вже до іншого району – воно міцно пов'язане з Дніпром і дніпровським козацтвом»³.

Огляд літератури. Історіографія теми бере початок з повідомлення Г.Л. де Боплана середини XVII ст. з книги «Опис України...»: «Вище Семеновського Рогу на Бозі знаходиться *Виноградна Криниця [Winaradna krizca]* з джерелом прямо над проваллям, гарне і зручне для проживання місце, завдяки лісу, який тут вигідно розміщений, і завдяки млинам, які можна було б тут поставити»⁴. Сказане ілюструється низкою карт України «Загальний опис пустельних земель, які зазвичай називають Україна, з прилеглими провінціями»⁵, того ж автора. Об'єкт, показаний як населений пункт без фортифікації з церквою (?), що стоїть на вершині мису, утвореного лівими берегами Бугу та Інгулу (*Angulet wielky*), тобто його локалізація на місці сучасного Миколаєва цілком відповідає топографії.

Згодом на тому ж місці у гирлі р. Великий Інгул був позначений редут з підписом *Withold Hammami* (Вітольд Хаммамі – Баня Вітовта). На стрілці протилежного мису зображений ще один менший, не підписаний редут. Йдеться про доробок Дж. Річчі-Занноні (G.-A. Rizzi-Zannoni) «Карта кордонів Польщі, починаючи від Балти і до річки Сині Води, включаючи слободи козаків Уманських та Запорозьких, степи татар Очаківських, Бессарабських та Ногайських з їхніми ордами, як вони є в 1767 році», з «Атласу Польщі» 1772 року (арк. № 24)⁶.

Виклад основного матеріалу. Перший загальний огляд району поданий у «Топографічному описі...» «кута» між річками Дніпро і Буг, що переходив під владу Російської

² Амброс Ю.А. Федор Евстафьевич Петрунь // Национальное картографування: стан, проблеми та перспективи розвитку. Вип. 2. Київ: Картографія, 2005. С. 212-226; Див. також: Самодурова В.В. Федор Евстафьевич Петрунь: 1894-1963. Библиографический указатель. Одесса, 1981. 16 с.

³ Петрунь Ф.О. Степове Побужжя в господарськiм та вiйськовiм укладi Українськoго пограниччя: замiтки до Броневськoго та Боплана // Журнал науково-дослiдчих катедр м. Одеси. 1926. Т. II. № 2. С. 102.

⁴ Боплан Г.Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. Київ: Наукова думка, 1990. С. 47.

⁵ «*Delineatio Generalis Camporum Desertorum vulgo Ukraina. Cum adjacentibus Provinciis*». Тут використане видання Гондіуса в Данцигу 1648 р. (південна орієнтація; 42×54,5 см; М 1:1 800 000). Перший варіант складений у 1639 р.; «Генеральна карта» відома у 5 варіантах 1648 р. та у 6 варіантах 1660 р.

⁶ «*Karta granic Polski, zaczawszy od Balty az do rzeki Sina-Woda, zawieraiaca slobody Kozakow Humanskich y Zaporohowskich, stepy Tatarow Oczakowskich, Bessarabskich y Nogayskich z ich ordami tak ie w roku 1767 han-Krymski poosadzal, znayduie sie tu ieszcze dalsze wyciagnienie Bogu y Dniestru, Dnieper takze od Porohow az do wradnienia w Morze Czarne*» (польс. та тур. мовами). Аналогічну картину бачимо на «Карті північної частини Оттоманської імперії» («*Carte de la partie septentrionale de l'empire Otoman*»; фр. мовою; 73×155 см) того ж автора 1774 р., однак річка названа Інгулом. Автор не наводить тут рисунків, оскільки вони відомі і легко знаходяться в Інтернеті, зокрема на сайті Національної бібліотеки Франції «Gallica».

імперії, який «комісія» підполковника Р.Томілова виконала після укладення Кючук-Кайнарджийського миру в липні 1774 р. Наведемо її уривки: річка Буг... «от него [р. Куцого Еланца] разными коленами совершает свое почти на полдень течение, делая при каждом повороте немалые песчаные косы, коих до речки Ингула три, а Ингул в 33 верстах от Куцого Еланца в Буг впадает [*река Ингул* <...> к устью вытекает шириною более 200, а самое устье 100 саж. По ней вверх суда с рыбою ходят, от устья до 40 верст, где уже более 4 фут. глубины имеет], и на сем расстоянии р. Буг берега невысоки имеет, и от них горы по большей частию пологостью увьшаются возле самых плитных [берегов – ?], вышиною до 5 сажен, в утес гор обходит, от которых потом отделяется пещаными косами Жаборной и Осницкой, и к каменной горе у Поповой балки коснется, при которой турки каменную ломку для Ачакова и Кинбурна порохом производили [Попова балка, сказывают, от того прозвана, что рыбная ловля от попа производилась, как и многие балки и косы по берегу Буга прозываются по именам начальных в тех местах, рыбу ловить, заводчиков; а некоторые и по случаю, а иные по виду фигур растущих дерев имена получили]. Она от устья Ингула по берегу до 12 верст, а прямо по дороге 3 версты [реально ~7], оной каменный берег продолжается почти верст до 3-х до косы Павловой и потом пойдет местами песчаный, а где и глинистый по крутым берегам, делая от балок в разных местах немалые косы, коих на расстоянии 35 верст от Ингула до окончания Буга семь [сии косы более полуверсты каждая, [в] воду намывным из балок песком вдались и при них лучший рыбный лов производится]: Жабурна, Осница, Павлова, Балабанова, Кривая, Ожарская, Русская [эта, так как и напротив нее Волоская, почему названы не известно; а сказывают, будто издревле российские люди на судах в Лиман и далее зимовать к оной приходили. При оной [Руській], на горе есть тет-де-понт [укріплення біля переправи; рис. 1-2]; а сказывают и шведский король, ретируясь из-под Полтавы через Буг, у сей косы переправу имел; В сем лимане, да и в устье Буга до Поповой балки, вода при морской погоде всегда солью отзывается]»⁷.

Далі Р.Томілов повідомив, що тут після миру 1739 р. постійних мешканців з турецького боку не було «однако запорожцы довольно зимовников имели..., а по заключении мира [1774 р.] теж запорожцы возобновляют вновь, а кои можно было починкою поисправили [по Ингулу їх було 17], равно и рибей промысл по прежнему онеж продолжать начали». Про рибні заводи сказано, що таких «по Бугу жилых 11, куреней 39; по Ингулу 2, курень 1. <...> Содержат по 3-4 человека и зовутся односумы. Редко один содержит, а приходят к ним во время лова в каждый завод от 15 до 20 человек и никогда постоянно не живут, а зимой и без работы многие, приходя, проживают». Крім того: «Через Ингул при гирле запорожцы [за] перевозки берут с воза по 20 по 5 коп. [так в оригіналі – *I.C.*] <...> на Ингуле, возле перевоза для дорожных людей [ними] кузница содержится...»⁸.

Зазначу, що за матеріалами топографічних зйомок 1774-1775 рр. комісія Р. Томілова склала кілька карт різних масштабів та у відмінних межах⁹, однак ми зупинимось на двох у

⁷ [Томілов Р.]. Топографическое описание доставшимся по мирному трактату от Оттоманской Порты во владение Российской Империи землям, 1774 года // Записки Одесского общества истории и древностей (ЗООИД). 1868. Т. VII. С. 181.

⁸ Ibid. С. 181-183, 186.

⁹ Пивовар А.В. Опис підполковника Романа Томілова замка Кінбурн з кутом між Бугом і Дніпром, укладений у 1775 році // Інгульський степ. 2021. Вип. VI. С. 529-558.

масштабах 5 і 6 верст у дюймі. З них значно інформативнішою є друга, хоча вона виконана недбаліше, особливо під час розфарбування. Першу ж можна охарактеризувати як демонстраційну (парадну) для владного керівництва, з якої зняли чимало інформації (рис. 1)¹⁰.

Спочатку для аналізу за основу візьмемо другу карту¹¹. Послідовність і кількість піщаних кіс на ній відповідає «Опису». Однак, окрім кіс, на обох картах наявні неописані балки (усі лівого берега, крім *р. Коренихи*): в районі ур. Спаське біля позначки криниці «*б. Виноградна*»; біля коси Попової «*б. Попова*»; далі на південь «*б. Пенкова*» (рис. 2); між косами Павлівка і Балабанова «*б. Вітевка*»; а біля Руської коси «*б. Руська*» (рис. 1). З інших позначок скажімо про «зимовники і житла для рибних промислів» (трикутники) – 5 біля кіс *Жабурної* й *Осніцької* і ще 2 у пониззі Інгулу. Крім них, там же зафіксовані «зимовники житлові і де скотина, пашня, місцями садкопчельні [пасіки] утримуються» (квадрати) – 2 у гирлах *р. Тернової* і *б. Попової* (рис. 2). На парадній карті перших об'єктів позначено 10 (8+2), а других стільки ж (рис. 1).

Таким чином, в описі та на картах 1775 р. зафіксована дуже суттєва присутність запорожців на землях і водах майбутнього Миколаєва, які використовувались ними для рибальства, скотарства, землеробства, сезонного та постійного мешкання. Напевно, ця картина могла бути ще виразнішою, однак на мапу Р. Томілова не нанесені відповідні об'єкти правого берега Бугу, мабуть, через те, що той залишався в кордонах Порти Оттоманської.

З точки зору топоніміки наведені карти цікаві передусім двома назвами, які мають або можуть мати глибші історичні корені (в «Описі» відсутні). Перша – *балка Виноградна*, присутність якої у досліджуваному районі добре кореспондується з інформацією Г. де Боплана сер. XVII ст. щодо криниці Виноградної. Вперше гідронім «*балка Винограда*» зафіксований на карті «Рейд російських військ» 1770 р. на південь від Миколаєва¹². Наступного разу бачимо його на другій карті Р. Томілова саме там, де й *Виноградну Криницю* (рис. 2), що не може бути випадковим співпадінням, хоча на інших відомих картах названого автора така назва відсутня (рис. 1). Крім того, в офіційному документі

¹⁰ «Карта рек Днепра и Буга от елисаветградской границы, вниз до соединения их вод и устья лимана, часть берегов Гнилаго, Азовского, от Перекопи до Кинбурна и Черного морей: с показанием принятой в [1]755-м году в российское владение от атоманской порты земли, по трактату [1]774-го года июля 10 дня, снятая геометрически в 1775 году» М: 5 верст в дм (138×98 см, рукоп., кольорова; Російська державна бібліотека. Картографічне відділення (Москва) (РДБ КВ) ББК: Д18(235.7)2К).

¹¹ «Карта течению рек Днепра и Буга от Елисаветрацкой провинции вниз до соединения их вод и устья лимана с показанием берегов Гнилого и от него до Берды Азовского, а от Кинбурна к Перекопи Чорного морей, и как российская граница по мирному в 774-м году при Канарже трактату установлена, и где прежняя на правом берегу Днепра состояла, означена ж между помянутых рек и ситуация объяснена особо экспликацией. Все берега Днепра и Буга, а також и Черного моря, кроме Азовского от Соленых Уклюк до Берды сыманы по инструменту, а тот берег назначен с примерных карт бывшими инженер афицерами в комиссии инженер подполковника Томилова и им везде объездом и в связании съемоков поверено 1775-го года». М 1: 336000 або 6 верст в дм (рукоп. кольорова, 100×138 см; Картографічний сектор Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (КС НБУВ). Спр. 17483).

¹² «Рейд русских войск, состоящих из запорожских и донских казаков, драгун, гусар и калмыцкого войска, со 2-го июня по 4 сентября 1770 г. по побережью Черного моря от реки Буг до реки Днестр». 1770 р. М 1: 180 000 (рукоп., кольорова, 70×150 см; РДБ КВ № 111/І-39).

1787 року «урочище Виноградна коса» згадане як складова частина земельної дачі, на яку претендував іноземець Я. Фабр¹³. Пізніше у новітній красназвничій літературі частіше йдеться про піщану косу, яка «знаходилась в урочищі Спаському, у місці стоку джерела до лиману. <...> Назва, можливо, пов'язана з тим, що на березі були хащі дикого винограду»¹⁴.

Другий топонім *Вітевка*, вперше показаний як балка у 1775 р., але в іншому місці (рис. 1). Історики, користуючись більш ранніми картами, його не знають, говорячи про «колись існувавший населений пункт *Вітовку*»¹⁵. Географи частіше мають на увазі «балку Вітовку» (Вітівську), показану, наприклад, на «Карті Херсонського повіту» 1903 р. на землі посаду Богоявленськ¹⁶. Але вдалося знайти факти, які примиряють ці підходи. Так, на «Карті околиць рік Дніпра і Бугу» 1784-1785 рр.¹⁷ топоніми у формі «Вятовка» присутні у назвах балки та села з церквою (рис. 3).

Можливо, цим або дещо ранішим часом датуються дані І. Ботьянова, що за 12 верст від х. Фабра (Спаського), нижче за течією Бугу «була невелика слобода з назвою Вітовка, яка належала козаку Горбу»¹⁸. У 1791 р. А. Мейер бачив «березові залишки» та «рештки просторого саду, так само, як і майстерні водогони, на піщаній місцевості поблизу Вітовки»¹⁹. З цього витікає, що балка (з 1775 р.), та хутір або село (з середини 1780-х рр.), знаходились на віддаленні від міфічного укріплення *Withold Hammami* і з ним не пов'язані. Тим більше, що рештки такого укріплення ніколи не фіксувались ні в Спаському, ні біля Вітевки-Богоявленського. Додамо також, що, крім двох випадків авторства Дж. Річчи-Заноні, ім'я Вітольд не зустрічалось тут на жодній реальній карті XVIII ст.

Однак, красназвнці без сумнівів і доказів пишуть, що с. Вітовка «було засноване 1399 р. великим князем литовським Вітольдом (Вітовтом), який витіснив із цих земель турків [яких в регіоні ще не було] і заснував тут фортецю та митницю. Поселення, що виникло поруч з фортецею, отримало назву Вітольд-Гаммані (тур. «Вітольдова лазня»)»²⁰, що, мабуть, пов'язане з мінералізованою ключовою водою з місцевого джерела. Після відходу цих земель за Кючук-Кайнарджийським миром до Росії (1774 р.) російські солдати перейменували село на Вітовку»²¹.

Отже, наведених фактів достатньо, щоби остаточно розділити два різні об'єкти –

¹³ Иванов П. Фаберова дача // ЗООИД. Т. XXII. 1900. С. 25.

¹⁴ Крючков Ю.С. Старый Николаев и окрестности. Николаев: Дикий Сад, 1991. С. 18.

¹⁵ Белецкая О. Имя великого князя литовского Витовта в названиях Северного Причерноморья XVI-XVIII веков // Lietuvos istorijos studijos. 2018. Vol. 42. С. 20.

¹⁶ Лисецкий Ф.Н. Историко-географический справочник расселения населения по территории Днепро-Бугской части «Новороссии». Белгород: Константа, 2021. С. 70-71.

¹⁷ «Карта окрестностей рек Днепра и Буга» (без. року.; рукоп.; кольорова; 86×63 см; РДБ КВ № 111/1/18).

¹⁸ Ботьянов И.В. [Палажченко И.Д.] Некоторые подробности о городе Николаеве // Архив Російського географічного товариства (РГТ). Розр. 45: Рукописи праць членів РГТ і окремі документи Херсонської губ. Спр. 2. Арк. 1. Друге прізвисько вказане на титульному аркуші справи через помилку співробітників Архіву РГТ (прим. автора).

¹⁹ Мейер А. Вказ. праця. С. 9, 86.

²⁰ Ці факти автор позичив з офіційного видання, прив'язаного 100-річчю Миколаєва, в якому вони також нічим не підтвержені. Див.: Ге Г.Н. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790-1890). Николаев: рус. типо-литогр., 1890. С. IV, 1.

²¹ Крючков Ю.С. Вказ. праця. С. 13. У цій цитаті стільки помилок і фантазій, що їм можна було би присвятити окрему роботу. У автора таке бажання відсутнє, хоча «солдати, які вшанували великого литовського князя перейменуванням села» – справді неординарна літературна знахідка.

балку з криницею Виноградну та балку з селом Вітевку (Вітовку). Якщо раніше можна було припустити, що друга назва походила від прізвища володаря землі І. де Вітта (1739–1815)²², то сьогодні ми знаємо, що балка і село (можливо, і козацька слобода з церквою) Вятівка існували у 1784–1785 рр., а у 1791 р. тут ще залишались рештки саду та водогону.

Більше того, дослідження реєстрів земельних дач Херсонського повіту І. де Вітта серед власників не виявило. З 1792 р. цей генерал-поручик мав наділ № 87 площею 12 тис. 200 дес. в повіті № 4 на правому березі Тилігульського лиману та Чорного моря, між балками Сичавка та Сасик²³. У червні губернатор В. Каховський повідомив до Петербургу, що однією з кращих дач Очаківської області «самовільно заволодів обер-комендант Херсонський, Очаківський, Кінбурнський і Миколаївський, граф Вітт»²⁴. Можливо, тому цей наділ зменшили до 6020 дес., а у 1795 р. на тій самій дачі, але за № 32 існувало с. Девітовка (нині Кошари) з населенням 21 особа, причому вказувалось, що документи на його заснування у справах відсутні²⁵.

Тепер розглянемо «Карту річки Інгул» (рис. 4), яка тепер доступна в Інтернеті²⁶. У РНБ її датували 1770 р., з чим не можна погодитись. По-перше, на ній позначений земляний редут «укріплення невелике на гирлі р. Інгул в бік Очаківського округу», який Катерина II вказала звести 10.02.1784. Більше того, на момент топографічної зйомки біля нього стояли таборами два легкокінні полки, які в такому статусі існували: Олександрійський між 28.06.1783 і 14.09.1790, а Лизаветградський між 28.06.1783 і 21.09.1788, причому, другий брав участь в облозі Очакова (з липня по грудень 1788 р.). Отже, вони мали змогу опинитися на Інгулі разом не пізніше вересня 1788 р. та не раніше складання згаданої «Карти околиць рік Дніпра і Бугу» (1784–1785 рр.). Оскільки Г. Потьомкін звелів М. Фалееву ще у 1787 р. оглянути місцевість на придатність зведення суднобудівної верфі, а 28 березня 1789 р. наказав йому: «Фаберову дачу назвати *Спаським*, Вітовку *Богоявленським*, нову верф на Інгулі *містом Миколаєвим*»²⁷, то карту зняли близько першої половини 1788 р., а трохи пізніше нанесли на неї олівцем проектну схему майбутнього Адміралтейства (рис. 4, 7–10).

На ній є чимало іншої інформації. По-перше, присутні 7 курганів, переважно в районі херсонської й очаківської доріг, які пізніше потрапили в межі міської забудови, а південний з двох крайніх на північний захід був використаний у 1820-х роках як основа для зведення обсерваторії. На берегах Інгулу в різних місцях присутні 5 хуторів різних розмірів (рис. 4–6). Найбільший з них розташовувався біля згаданого перевозу, де у 1775 р. була запорозька кузня. В ньому було не менше 6 будівель, неподалік 3 гумна, а ще далі піч для випалювання вапна.

²² Белецкая О. Вказ. праця. С. 20.

²³ Ведомости четырех уездов, составляющих Новоприобретенную область от Порты Оттоманской // ЗООИД. 1875. Т. IX. С. 330.

²⁴ Письма Екатеринославского губернатора Василия Васильевича Каховского... тайн. сов. В.С. Попову... // ЗООИД. 1881. Т. XII. С. 361.

²⁵ Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського. Ф. 1. Спр. 1665. Арк. 72.

²⁶ «Карта реки Ингула от ея устья вверх до 14-ти верст». [1770]. М 1: 8 400 або 100 саж. в дм (рукоп. кольор.; 70,0×80,0 см; РДБ КВ № 111/І-11).

²⁷ Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края 1730–1823. Часть I с 1730 по 1796. Одесса: в гор тип., 1836. С. 203–204.

Більша частина цих та інші об'єкти описані у давно опублікованому «Описі... дачі Санкт-Петербурзького купця Франца Фабера [та] першобузького полка підполковника Каспарова володіння» від 01.11.1787 р.²⁸ Наведемо його у скороченому вигляді: При гирлі Інгулу на горі: гумно з одними воротами, в ньому жита у скирті 90 копиць. Два сараї. По правий бік від гумна землянка «підкладена каменем» під земляним дахом з 3 віконцями. При березі Інгулу, де перевіз: будинок кам'яний о 4 покоях; в ньому 2 печі (кам'яна та з цегли), дверей 6, вікон 18, столів 3, лав 2, велика залізна кочерга та вила для печей вапнякових... По правий бік землянка з сінцями, вітха. По лівий бік кузня кам'яна, вітха. Шинок кам'яний об одному покої. Хата з сінцями та коморою, крита соломомою, вітха. Перед нею землянка, каменем підкладена, з двома вікнами, завалена (рис. 4). Сіна 5 скирт, в яких 600 копиць кінських²⁹.

Ці факти добре кореспондуються зі словами М. Кумані про те, що свого часу тут, як і скрізь по лівому берегу Бугу, були розсіяні більш чи менш значні поселення, хутори та зимівники запорозьких козаків. Але «в той час, коли цю місцевість обрали для міста, ніяких слідів козацтва на ній знайдено не було, крім невеликого хутора, який належав іноземцю Фабру...»³⁰. До речі, сказане дозволяє поставити під сумнів слова Фр. Міранди про те, що напад на цю дачу та згвалтування дружини і матері її власника здійснили у 1787 р. не нападники-турки з правого берега Бугу (як свідчить більшість джерел), а невідомі грабіжники-козаки³¹.

Хоча план дачі Фабра – Каспарова не був опублікований, на підставі факту, що її землі лежали по обидва боки від «великої дороги» Станіслав-Ольвіополь (займала площу 6 дес.), то уся ділянка загальною площею 1500 дес.³² мала розміри близько 5,5×2,5 км і займала майже весь так званий Миколаївський півострів (рис. 3 та ін.).

Неочікуваним (через відсутність на картах і в описах 1775 і 1787 рр.) стало «розвалене укріплення» підпрямокутної форми, що стояло над урвищем лівого берега Інгулу. Його розміри близько 100×50 саж. (200×100 м), оточене валом і двома ровами. Втім, у середині XIX ст. його описав І. Ботьянов: «На самій височині лівого берега річки Інгулу, позаду будівлі нинішньої Штурманської роти, був шанець, збудований відомим Мініхом від набігу татар [не пізніше 1737 р.], при якому запорожці, які тримали варту, згодом зробили курінь»³³. Цей форт частково охоплював начерк Адміралтейства, запланованого на обох берегах р. Інгул (рис. 4, 9-10), до якого додані профілі, розташовані у західному куті плану (рис. 4, 7).

²⁸ Наявність двох прізвищ пояснюється тим, що перший зазіхав на цю дачу, але в порядку від 25.06.1787 р. Г. Потьомкін «предписать изволил отведенную в прошлом 1783 г.... при устье р. Ингула... землю 1500 дес. принять в казенное ведомство и препоручить оную подполковнику и кавалеру Каспарову». Див.: *Иванов П.* Вказ. праця. С. 24.

²⁹ *Иванов П.* Вказ. праця. С. 26–27. Звернемо увагу на те, що дані споруди були занедбані і навіть зруйновані, як, до речі, і на центральній садибі, яка потрапила за рамки досліджуваної карти (рис. 4, 7). Скоріше за все, на той час з земель цієї дачі вигнали як людей Фабра, так і колишніх запорожців, які мешкали в районі перевозу через гирла Інгулу.

³⁰ [Н.М. Кумані]. Николаев // Морской сборник 1861. № 9. С. 125.

³¹ Ф. де Миранда. Путешествие по Российской империи: https://www.hrono.ru/libris/lib_m/miranda_1.html

³² *Иванов П.* Вказ. праця. С. 23.

³³ *Ботьянов И.В.* Вказ. праця. Арк. 1.

Тут слід сказати про те, що ще у 1983 р. археологічна експедиція Миколаївського історико-краєзнавчого музею (нач. І.А. Снитко) на території Суднобудівного заводу, біля місця головного входу до Адміралтейства (можливо, в межах редуту) дослідила залишки напівземлянки, в якій була кузня. У ній, крім залізних цвяхів, були виявлені фрагменти гончарної кераміки (сіроглиняної шорсткої та поливної), османські люльки для паління з червоної та коричневої глини та мідна монета деньга 1734 р.³⁴ Хоча через певну віддаленість цей об'єкт важко пов'язати з кузницею біля переправи, він свідчить про те, що козаки освоїли це місце до приходу сюди російських військ під час походу армії Б.Х. фон Мініха на Очаків у 1737 р.

Висновки. Таким чином, аналіз відомих і нових картографічних джерел, які стосуються району нинішнього Миколаєва, показав, що найстійкішим і давнішим топонімом для нього є *Виноградна криниця, балка та коса*, який вперше з'явився на «Мабі України» 1648 р., та в книзі «Опис України...» 1751 р. Г. де Боплана, а згодом на картах 1770 і 1775 рр., причому у двох випадках з трьох він пов'язаний з урочищем, яке пізніше мала назву Спаське (Фабєрова дача). Існування *Вітольд Хаммамі* (Вітовтової лазні) біля редуту на «Карті кордонів Польщі» Дж. Річчі-Занноні станом на 1767 р. не підтверджується нічим іншим, крім карти того ж автора 1774 р.

Наявність Вітевки – балки на картах Р. Томілова 1775 р., та хутора запорожця Горба там же (на місці Богоявленська) зафіксовані на «Карті околиць рік Дніпра і Бугу» 1784–1785 рр. Це спростовує зв'язок топоніма Вітовка із прізвищем графа І. де Вітта, володіння якого земельною дачею в цьому районі не підтвержене жодним історичним фактом. Оpubлікована у статті «Карта річки Інгулу» з начерком проекту Адміралтейства, яку автор датував 1788 р., є найранішим відомим детальним планом місцевості м. Миколаєва, який ще не почали розбудовувати. Однак на ній показані не лише рештки земляного редуту, зведеного у 1737 р. під час походу російських військ на Очаків, але й козацького поселення (караулу або паланки) з кузницею та шинком біля перевозу через р. Інгул, які могли з'явитися тут ще раніше, можливо, під час перебування запорожців під «кримською протекцією» у 1711–1734 рр.³⁵

Igor Sapozhnykov

Mykolaiv region on topographic maps and in descriptions of the 18 century

Abstract: The article is devoted to the analysis and publication of a number of topographical maps of Pobuzhzhia and Poingull of the 18th century in the area where the city of Mykolaiv, shipyards and other infrastructure were built later. It was found that the most stable hydronym of this area is 'Vynogradna krynytsia' (later draw or sand spit), which

³⁴ Снитко І.А., Кухар-Оньшико Н.А. Новый памятник запорожского казачества у слияния Южного Буга и Ингула // Копылов В.П. (отв. ред.). Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. Тезисы докладов VI Международной научной конференции. Ростов-на-Дону, 1992. С. 72-74.

³⁵ Сапожников І.В. Запорозжці в Очаківській області та Україні Ханській під час «кримської протекції»: 1711–1734 роки // Південна Україна. XVIII–XIX ст. 2003. № 7. С. 240–244.

appeared on the «Map of Ukraine» (1648), and in the book «Description of Ukraine...» (1651) by G.L. de Boplan. Then we find it on the maps of 1770 and 1775, and in two out of three cases it is connected with the tract where Faber's dacha later existed, later the Spaske tract. Inscription of the name 'Witold Hammami' (Witowt's Tower or Bathhouse) near the redoubt on the «Map of the Borders of Poland» by J.A. Ricci-Zannoni as of 1767 is not confirmed by anything except another map by the same author in 1774. More realistic are Vitevka – a beam on the R. Tomilov' maps (1775), and the village of the Zaporozhe Gorb in the same place (on the site of the future Bogoiavlenskyi), recorded on the «Map of the Dnipro and Bug Region Surroundings» in 1784-1785. This refutes the origin of the place name Vitovka from the surname of I. de Witt (1738-1814), whose ownership of a dacha in this area is not confirmed by any fact. In addition, the article published the «Map of the Ingul River» (1788) with an indication on the left bank of the Ingul of an old earthen fort of about 1737, and a sketch of the Admiralty project. To date, this is the only known detailed plan of the area of Mykolaiv, taken on the eve of the beginning of its construction.

Keywords: confluence of Ingul and Bug, maps and plans, Vynohradna krynytsia, draw (balka), foreland, Vitovka, Vitold's bathhouse

Рис. 1. Карта рік Дніпра і Бугу 1775 р. (фрагмент)

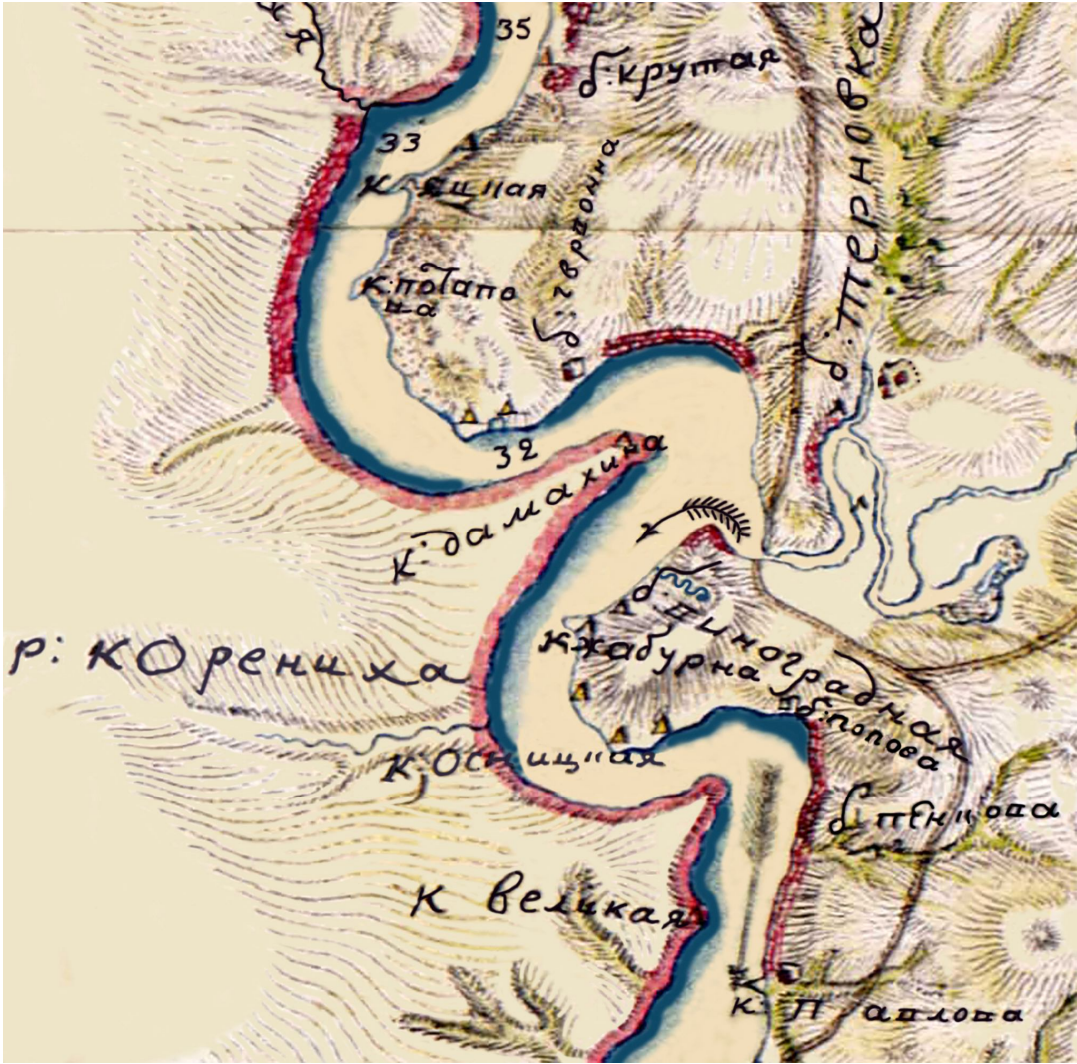

Рис. 2. Карта течій рік Дніпра і Бугу 1775 р. (фрагмент).

Рис. 3. Карта околиць рік Дніпра і Бугу 1784-1785 р. (фрагмент).

Рис. 4. Карта річки Інгулу від гирла вверх до 14 верст. 1788 р. (загальний вигляд).

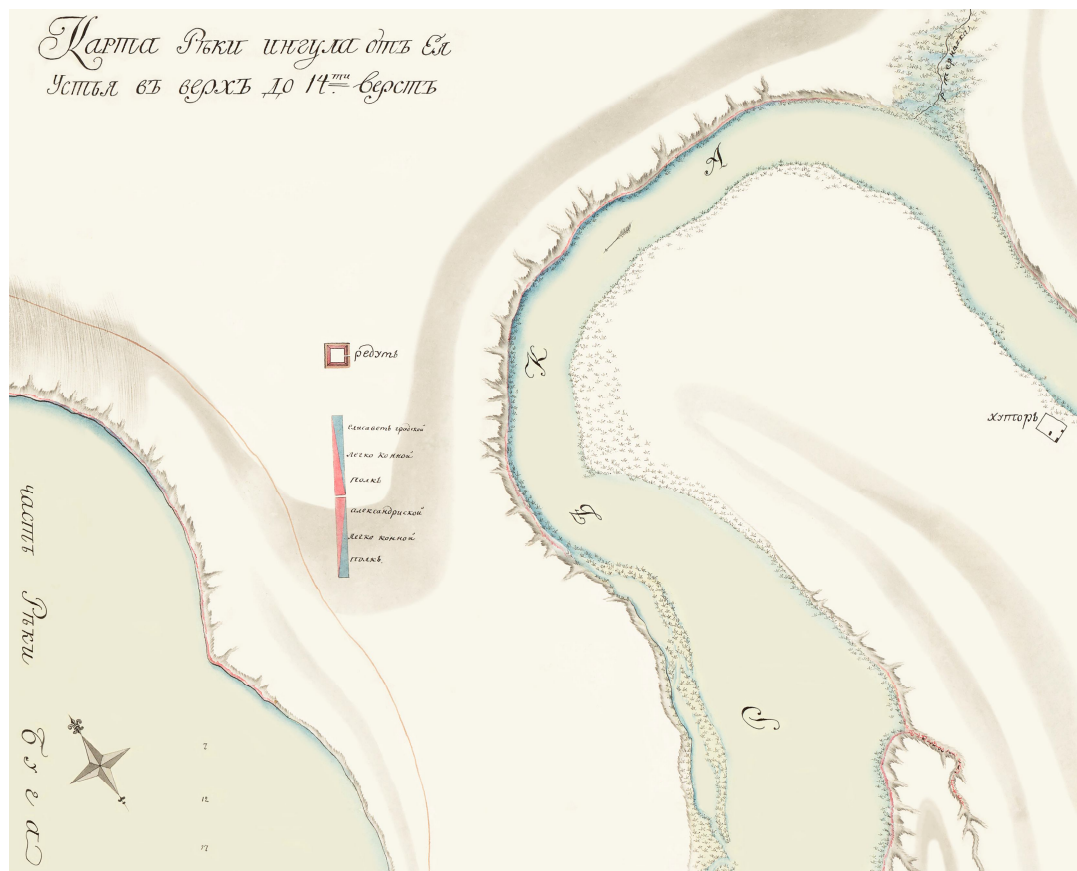

Рис. 5. Карта річки Інгулу 1788 р. (назва і північна частина).

Рис. 6. Карта річки Інгулу 1788 р. (східна частина, хутори).

Рис. 7. Карта річки Інгулу 1788 р. (західна частина, розрізи запланованого Адміралтейства).

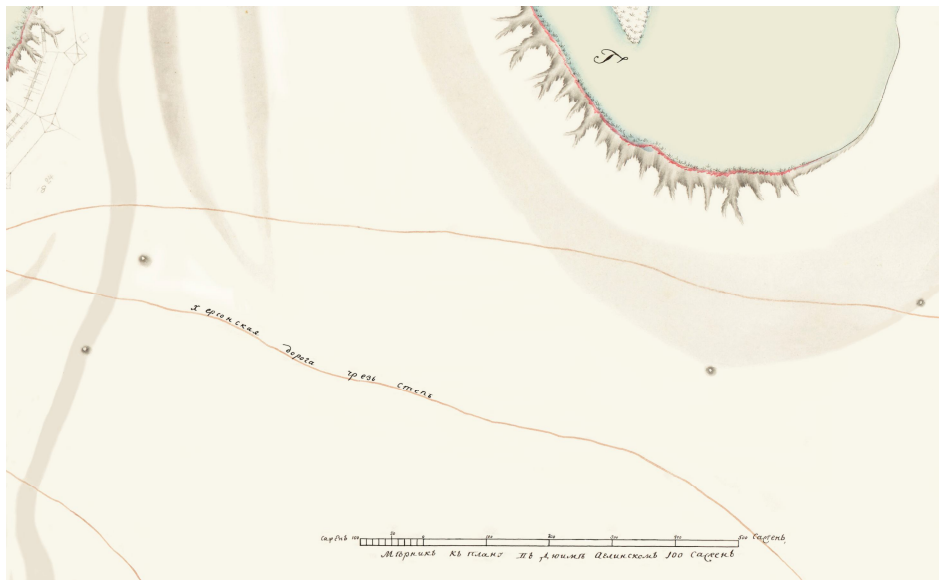

Рис. 8. Карта річки Інгулу 1788 р. (південна частина, кургани, масштабна лінійка).

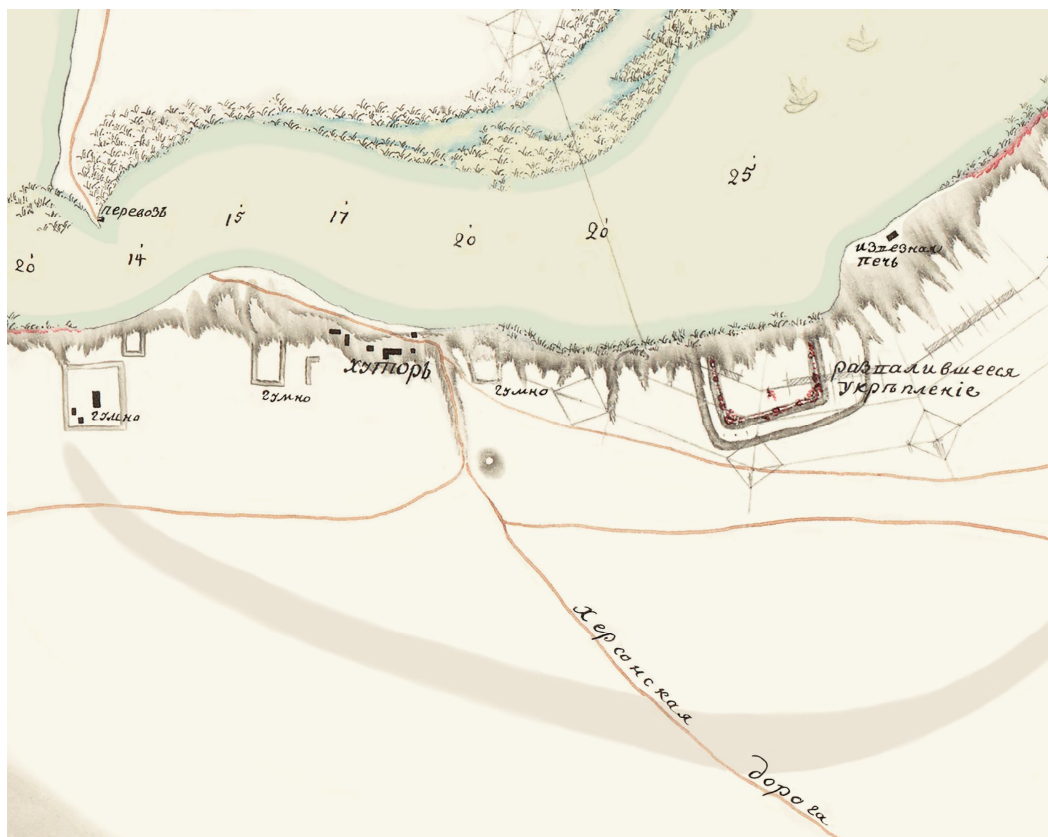

Рис. 9. Карта річки Інгулу 1788 р. (центральна частина, перевіз, основний хутір, редут).

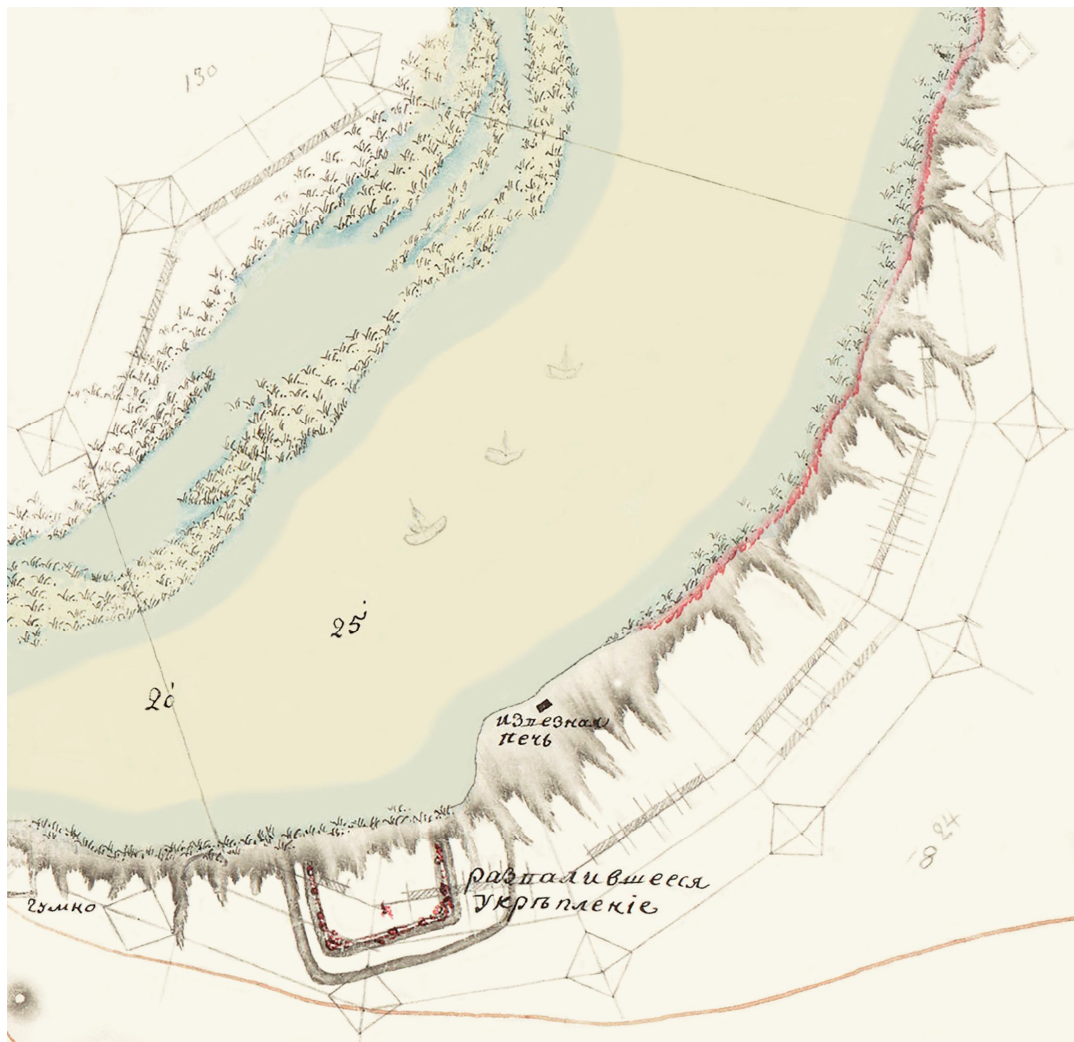

Рис. 10. Карта річки Інгулу 1788 р. (центральна частина, розвалений редут, начерк майбутнього Адміралтейства).